

A fordítás váratlan fordulatai

Kappanyos András *Bajuszbögre, lefordíthatatlan – Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer* című monográfiájáról

Kappanyos András ötödik, akadémiai doktori értekezésésként benyújtott és sikerrel megvédett monográfiája a közelmúlt magyar irodalom- és kultúratudományi diskurzus igen fontos produktuma, hiszen intencióját és tárgyát tekintve olyan átfogó, szintézisre törekvő fordítástudományi szakkönyv, mely a legfrissebb nemzetközi fordításelméleti trendeket és teoretikus eredményeket a magyarországi műfordítási hagyományok figyelembe vételével mutassa be. A könyv hangsúlyozottan az irodalmi szövegek fordításának elméleti és gyakorlati problémáira korlátozódik, figyelembe véve az irodalmi fordítás sajátos működés módját és követelményrendszerét, valamint műfordítási példaanyagát illetően a magyar nyelv és kultúra más nyelvekkel és kultúrákkal történetileg kialakult kapcsolataira, illetve viszonylagos elszigeteltségére is igyekszik tekintettel lenni teoretikus és praktikus következtetéseinek levonásakor.

A könyv tíz nagyobb fejezetet képez, önállóan is olvasható, együttesen mégis monográfiává összeálló, terjedelmes tanulmányából az első, *Premisszák* című tematikus egység teoretikus kiindulópontokat keres egyáltalában a műfordítás vizsgálatához, első körben elkülöníti egymástól a *lehetséges* és *lehetetlen* fordítási szituációkat, körüljárja a műfordítás egyszerre lehetséges és lehetetlen voltának paradoxonát, majd határozottan megkülönbözteti egymástól a *nyelvészeti* és a *kulturális* fordításelméleti megközelítést, a nyelvészeti fordítástudomány szilárd, már-már természettudományos egzaktságát, illetve a kulturális fordítástudomány – irodalmi szövegekre sokkal jobban alkalmazható – rugalmasabb, engedékenyebb szempontrendszerét. A tanulmány elkülöníti továbbá egymástól a *kulturális fordítástudományt* és az ennél jóval szűkebb területre koncentráló *műfordítás-elméletet*, rávilágítva arra a tényre, hogy egy egységes, specifikusan a szépirodalmi szövegek fordítását és fordíthatóságát vizsgáló diszciplína, mint olyan, jelenleg hiányzik az elméleti diskurzusból, pedig nagy szükség volna rá, ám kialakítása voltaképpen lehetetlen, hiszen nem tudja megkerülni a folyamatos önreferenciát, illetve a gyakorlatban is hasznosítható elméleti

modellek a nyelvek közötti óriási különbségek miatt általában csak egy-egy nyelvpárra alkalmazhatók sikerrel. (Itt érdemes megemlítenünk, hogy a monográfia szerzője, Kappanyos András maga is elsősorban anglista irodalomtörténész és gyakorló műfordító, aki a James Joyce *Ulysses*-ét team-munka keretében nemrégiben újrafordító csoport vezető fordítója volt, így a könyv fordításkritikai példáit elsősorban az angol-magyar nyelvpár, ezen belül is egészen konkrétan sokszor a *Ulysses* szolgáltatja.

A *Pillantás a fekete dobozba* című második nagyobb fejezet bemutat számos ismert fordításmodellezési kísérletet, felvázol több lehetséges megoldási folyamatot a forrásnyelvi szöveg célnyelvre történő átültetésére, rávilágítva arra a tényre, hogy az irodalmi szöveg célnyelvi fordításának folyamata korántsem mechanikus, a fordított célnyelvi szöveg mindig kompromisszumok eredménye, a fordítási folyamat során a célnyelven született irodalmi szöveg elfogadhatóságának kritériumai többször módosulnak. A fejezet utolsó alegysége az irodalmi szöveg fordításának folyamatát és a célnyelvi végeredmény-szöveg elfogadhatóságának mértékét W. B. Yeats *Léda és a hattyú* című szonettjének hat különböző fordításának vizsgálatán keresztül illusztrálja, s köztük a jelentékeny műfordítóként is tevékenykedő szerző, Kappanyos András saját fordítását is egyfajta sajátos *ön-kritika* tárgyává teszi.

A harmadik, *Stratégiák* című fejezet a különböző lehetséges műfordítói stratégiákat veszi sorra, melyek már az antikvitástól, Cicero vagy Szent Jeromos idejétől kezdve választás elé állítják a fordítókat. Kappanyos a fordításelméleti gondolkodás története mentén haladva a szó szerinti és az értelem szerinti, a háziasító, a forrásnyelvi szöveg célnyelvi fordítását a célnyelv kultúrájához igazító és az elidegenítő, valamint referenciakövető és az attitűdkövető fordítási stratégiákat különbözteti meg egymástól. A tanulmány referenciakövetésen a fordított szöveg direkt utalásainak fordítói előtérbe helyezését, attitűdkövetésen ez ezekhez kapcsolódó attitűdök (pl. a szerző szándéka, kulturális pozíciója, a szöveg egykorú olvasóra gyakorolt hatása) érti... Természetesen ez esetben sem maradhat el a teoretikus distinkciók konkrét, gyakorlati műfordítói példákon történő illusztrálása, a szerző a szemléletesség kedvéért pedig igyekszik szélsőséges példákat kiválasztani – a referenciakövető fordítást Nabokov Puskin-fordításán, míg az attitűdkövetést Kosztolányi Lewis Carroll-fordításán mutatja be.

A negyedik, *Mércék* című fejezet a műfordítás szabatoságának mércéit igyekszik meghatározni, a Nyugat műfordítói hagyományának hűség és szépség kritériumának kettősségéből indul ki, azonban e terminusokat pontatlanságuk, túlterhelt esztétikai fogalmiságuk miatt a tanulmány végül elveti, és inkább olyan, objektívebbnek és

tudományosabbnak látszó fogalmakat emel a helyükbe, mint a forrásnyelvről a célnyelvbe átültetett szöveg *pontossága* és *élményszerűsége*, illetve *jólformáltsága* vagy *megfelelősége*. Kappanyos érvelése szerint minden irodalmi fordításnak teljesítenie kell bizonyos küszöbfeltételeket, hogy egyáltalán fordításkritika tárgyává tehetővé váljon, és míg korábban a kulturális intézményrendszer szinte automatikusan szűrte ki a hibás, fordítói félreértésektől hemzseggő fordításkísérleteket, napjainkban a számos, a *megfelelőség* kritériumát sem teljesítő, különböző súlyosságú és jellegű félreértésekkel, pontatlanságokkal terhelt fordított irodalmi szövegek igen nagy számban jelennek meg.

A könyv ötödik fejezetének témáját a fordíthatatlan szöveghelyek képezik. Ez a tanulmány is három alfejezetre oszlik, és aszerint tipologizálja az irodalmi szövegek fordíthatatlanságának megjelenési formáit, hogy azok a forrásnyelv speciális tulajdonságaitól, a forrás- és a célnyelv között fennálló viszonyából, vagy pedig a célnyelven fellépő, nem várt anomáliákból következnek-e. Érdekes és szokatlan fordításelméleti metaforikát használva a tanulmány a fordíthatatlanság három alaptípusát a megmunkált faanyagban megjelenő hibák alapján nevezi el *görcsnek*, *lyuknak* és *foltnak*. A tanulmány *görcs* alatt elsősorban a paranomáziát, a nyílt metanyelvi megnyilvánulásokat, valamint az irodalmi szövegben kódolt szándékos normasértéseket, *lyuk* alatt az egyszerű kulturális különbségeket és a forrásnyelv és a célnyelv közti nyelvtani különbségek okozta egyértelműségi hiányokat, illetve a forrásnyelvben jelenlévő, a célnyelvből azonban hiányzó, így a fordításban sem igazán érzékeltethető réteg- és csoportnyelveket, míg *falt* alatt főként olyan nyelvi elemeket és utalásokat ért, amelyeknek a célnyelv kultúrájában sokkal nagyobb jelentőséggel rendelkeznek, mint a forrásnyelvében – itt beszélhetünk többek között a forrásnyelvi szövegben megjelenő, célnyelven írott elemekről, többek között az *Ulysses* magyar mondatfoszlányairól is.

A hatodik fejezet, melynek nemes egyszerűséggel *Gyerekkönyvek* a címe, a gyermekeknek szóló irodalom speciális helyzetét és fordítási lehetőségeit vizsgálja, sajátos *kísérleti terepként* fogva fel a gyermekirodalmat a mindenkori műfordító számára, s a *Micimackó* Karinthy Frigyes általi magyar nyelvű, innovatív-interpretatív újratemtése mellett egy másik igen merész és extrém példát, Lewis Carrol *Alice in Wonderland* (*Alice csodaországban*) című regényének sajátosan magyar fordítását-átdolgozását, az *Évike csodaországban* címen megjelent adaptációt vizsgál részletesen. Kappanyos érvelése szerint a gyermekirodalmi szövegek efféle domesztikálásának, sajátosan extrém módon a célnyelvre és célkultúrára való hangolásának természetesen van létjogosultsága, az ilyen szabados műfordítások pedig hosszú távon is egy-egy forrásnyelvi szöveg szabatos, széles körben

elfogadott, kanonizált szövegek maradhatnak a célnyelv irodalmában, ugyanakkor számos érv szól az újrafordításuk mellett is.

A hetedik, *Távolságok* címet viselő fejezet az irodalmi szöveg fordításának folyamatát vizsgálja, mégpedig azon változások alapján, amelyek a forrásnyelv és a célnyelv kulturális terében végbemennek. A tanulmány vizsgálja a gyakorlati, nyelvek között fennálló genetikuss és strukturális távolságokat, a forrásnyelvi szöveg és a célnyelv közege közötti esetleges időbeli távolságokat, illetve a távolság olyan komplex megnyilvánulási formáit is, mint például a kulturális referenciák különbözőségéből fakadó érthetlenség, a nyelvekben jelenlévő különböző regiszterek, vagy a mesterséges archaizálás – Kappanyos András itt is bő gyakorlati műfordítói példaanyagot prezentál az olvasóknak, többek között Robert Burns, Thaly Kálmán, Weöres Sándor, Esterházy Péter és James Joyce műveit...

A könyv nyolcadik fejezete, a *Lapszusok és laposságok* ismét egy meglehetősen gyakorlatorientált tematikus egység, mely olyan esetekkel foglalkozik, amikor a forrásnyelvi irodalmi szöveg a nyelvi kompetenciák hiányosságát használja fel arra, hogy egy adott szereplőt vagy helyzetet jellemezzen, ez pedig a célnyelvi szövegben különböző fordítási nehézségeket eredményezhet. Kappanyos az esetleges ebből fakadó féleértéseket, a fordítói tévesztéseket (lapszusokat), illetve az olykor nehezen visszaadható rossz vicceket, illetve a fordításukból fakadó *laposságokat* vizsgálja, ezen esetek illusztrálására pedig Tolkien többek között A gyűrűk *ura* című regénytrilógiáját, megint csak Joyce *Ulysses*-ét, illetve annak néhány versbetétét (Szenkuthy Miklós fordításában) használja fel.

A kilencedik fejezet az értelmetlen szövegek a fordítók felé támasztott kihívásait tárgyalja, tipologizálva a szépirodalmi szövegekben előforduló értelmetlen textuális elemeket, az írói-költői halandzsza különböző fokozatait és a halandzsaszövegek fordítási lehetőségeit, illetve a rejtett, hermetikus értelem forrásnyelvről a célnyelvre történő fordításának lehetőségeit, olyan új fordításelméleti terminusokat bevezetve, mint példának okáért a *kódátlépés*, a *kényszerfordítás*, a *túlnormalizálás* vagy a *fantomreferencia*, melyek eddig pontosan meg nem nevezett, de kétségtelenül létező és elterjedt műfordítói megoldásokat írnak le minél nagyobb pontosságra törekedve. A példaanyag itt is igen gazdag és változatos: Tóth Árpád egy versének francia fordításától kezdve Joyce a monográfiában az egyébként anglista irodalomtörténész és gyakorló Joyce-fordító számára visszatérő jelleggel remek, szinte mindenre frappáns példákat szolgáltató *Ulysses*-én át egészen Nagy László egyik képverséig bezárólag logikusan, jól követhetően elemzett gyakorlati példákat láthatunk az egyes fordítási szituációkra.

A kötet tizedik, egyben utolsó fejezete, mely Walter Benjamin nevezetes esszéjétől „*A műfordító feladata*” címet kölcsönzi, s többek között Benjamin, Paul de Man, Jacques Derrida és Umberto Eco fordításelméleti állásfoglalásaiból kiindulva különbözteti meg egymástól a fordítást és az értelmezést, a fordítást és a *memetikai* (másolási, utánzási, mém-alkotási) műveleteket, illetve a fordítást és az adaptációt. Kappanyos kissé talán radikális fordításelméleti álláspontja szerint az értelmezési műveletek nem nevezhetők egyértelműen fordításnak, illetve a fordítás maga végső soron nem, de legalábbis nem csak és kizárólag interpretáció, azaz nem egy adott forrásnyelvi mű célnyelven történő értelmezése, valamint a mémelmélet gondolatmenetét és eredményeit használja fel, hogy elkülönítse egymástól az eredeti, forrásnyelvi műalkotás integritásának megőrzésére törekvő fordítást, illetve a fordítás egyes elemeit új, immár autonóm műalkotások létrehozására felhasználó memetikai műveleteket, melyeknek eredménye egy, az eredetitől immár független művészeti alkotás, adaptáció. Álláspontja szerint a műfordító feladata olyan irodalmi alkotás létrehozása, mely a célnyelv kultúrájában a forrásnyelvi irodalmi alkotással közmegegyezés alapján azonos kanonikus pozíciót foglal el, illetve a forrásnyelvi művel identikusnak tekinthető, megőrizve az eredeti, forrásnyelvi szöveg integritását.. Megítélése szerint az (irodalmári?) közmegegyezés példának okáért alacsonyabb rendű irodalmi produktumoknak tekinti a közvetítő nyelvből készült fordításokat, mint az eredeti forrásnyelvből készületeket, habár még világnyelvek esetében is lehetnek kivételek. A Benjamin esszéjében tételezett, el soha nem érhető ideát, a „tisztá nyelv”-et pedig a célnyelvi műfordítás talán akkor közelítheti meg, ha bizonyos esetekben olyan revelációkat is felfed a mindenkori olvasó előtt, amely az eredeti mű olvasóközönsége előtt rejtve maradtak...

A monográfia tíz konzisztens, a könyvformába foglalt kisebb változtatásokkal együtt is a szerző akadémiai doktori értekezését képező fejezetét egy függelékként csatolt, tizenegyedik egység is követi, mely *Az ír szarvas agancsa* címet kapta, s lényegében nem más, mint egy fordításkritikai műhelytanulmány, mely a formahű versfordítás mellett és ellen szóló állásfoglalás lehetőségeit vizsgálja. Kappanyos érvelése szerint a versformák kulturális mintázatok, tágabb értelemben tulajdonképpen *mémek*, melyek versengenek a kultúránkban betöltött pozíciókért. A tanulmány egyrészt John Keats *Ode on a Grecian Urn* című versének egy strófáját Nádasy Ádám általi (rímtelen) fordítását veti össze Tóth Árpád klasszikus formahű fordításával, a formahűség tökéletes példajaként említi Appolinaire *J'ai cuelli ce brin bruyère...* kezdetű nevezetes versének Vas István általi magyar fordítását [*Letéptem ezt a hangaszálat...*], ugyanezen francia versnek veszi górcső alá Paul Celan általi német (rímes) és A. S. Kline általi, ugyancsak formahű angol fordítását, végül eljutva

Nádasdy Ádám nagy vitát kiváltott, rímtelen Dante-újralfordításának kritikájáig. Nádasdyval határozott vitába szállva, aki szerint a formahú versfordítás kritériumához való merev ragaszkodás egyszerűen idejétmúlt, Kappanyos inkább a versfordítás formahúsége mellett foglal állást, noha kiemeli, hogy véleménye szerint a forma keretére a mai, radikálisan megváltozott, engedékeny és sokszínű kulturális környezetben nem annyira az olvasóknak vagy a kiadóknak van szükségük, hanem magára a fordítónak, mivel egy eredetileg kötött formában írott költeményt formátlanul-rímtelenül a célnyelvre átkódolni (legalábbis magyar célnyelv esetén, a magyar műfordítói hagyományt figyelembe véve) sok esetben talán irodalmilag nem elég érdekes feladat. És bár természetesen többféleképpen lehet fordítani, egy formahú versfordítással a fordító képes az azt illúziót kelteni mindenkori olvasójában, hogy műve önálló, autentikus műalkotás, nem csupán valaminek a célnyelvi leképezése...

Kappanyos András teljességre törekvő, legalább egy bizonyos lehetséges *műfordításelmélet* kialakításának igényével fellépő könyve olyan elsősorban olyan ellentmondásokat és önellentmondásokat kísérel meg gazdag példaanyag elemzésbe történő bevonásával feloldani, mint a fordítás lehetősége és / vagy lehetetlensége, maga a konzisztens és univerzális, szépirodalmi művekre applikálható műfordításelmélet lehetségessége vagy lehetetlensége, a fordítói introspekció, a gyakorló irodalmár-műfordítók saját műveik, saját munkamódszerük alapján levont teoretikus következtetéseinek megbízhatatlansága, illetve a *preskripció*, a műfordítással kapcsolatos irányelvek megfogalmazása, a „siker” fordítás kritériumainak előíró jellegű meghatározása... A szerző teoretikus álláspontja szerint (mellyel persze azért lehet, sőt, érdemes is vitába szállni) a művészetben ugyan nincs helye előíró jellegű irányelvek lefektetésének, a műfordítás azonban nem, de legalábbis nem teljes értékű művészi szövegalkotás, hanem olyan értelmiségi szakmai munka, amely bizonyos kulturális célokat szolgál, és amelynek gyakorlatára vonatkozóan az egyes nyelvpárok között is igen határozott mércék, sikerességi kritériumok állíthatók fel, és amely meglepően egzaktnak ható működési szabályok mentén írható fel, a szabályokat pedig lényegében a hagyomány, a kulturális közmegegyezés állítja fel.

A munka elméleti forrásai között a fordítástudomány olyan klasszikusai szerepelnek, mint Cicero, Roman Jakobson, Walter Benjamin vagy Eugene Nida, de olyan jelentős kortárs teoretikusokra is nagy számban hivatkozik, mint Lawrence Venuti, Andrew Chesterman, James S. Holmes, Brian Mossop, Umberto Eco vagy éppenséggel a magyar nyelvész, Klaudy Kinga, a tágabb értelemben vett kultúratudományi kontextusból merítve pedig olyan gondolkodókra támaszkodik, mint például Derrida, Paul de Man, Foucault vagy Wolfgang Iser, de olyan paradigmatis magyar fordításelméleti- és történeti monográfiákra is

hivatkozik a könyv, mint Rába György *A szép hűtlenek* című régebbi, mára kissé elavult, vagy Józán Ildikó *Mű, fordítás, történet* című munkája. A monográfiáját jó értelemben vett eklekticizmus jellemzi, mindemellett pedig az elmélet sosem megy a gyakorlati példák rovására, hiszen a szerző az *Ulysses*, talán a világirodalom egyik legnehezebben fordítható művének egyik újabb magyar fordítójaként hatalmas praktikus tapasztalatanyaggal rendelkezik, melyet a kellő kritikával és filológusi távolságtartással közölve irodalomtörténészként, elméleti szakemberként is képes volt beépíteni könyve változatos példaanyagába. Bár mint említettük, a kötet tanulmányai elsősorban az angol-magyar nyelvpárt használva tárnak elénk gyakorlati példákat, találunk azért német-magyar, francia-magyar, olasz-magyar, vagy éppenséggel orosz-angol és magyar-francia példát is, melyek tovább árnyalják a minden esetben konkrét műfordítások alapján leírt teoretikus kategóriák hitelességét. Kappanyos András *Bajuszbögre, lefordítatlan* című, akadémiai nagydoktori értekezésésként méltán megvédett munkája a lehető legtöbb aspektusból járja körül az irodalmi szövegek fordításának elméleti és gyakorlati oldalát, vállalását pedig, ha a vizsgált jelenés természetéből fakadóan szükségszerűen töredékesen is, de teljesíti – a benne foglalt tanulmányok egy koherens, teljességre törekvő műfordításelméleti monográfiává állnak össze, mely specifikusan a szépirodalmi szövegek fordítását illetően vázol fel egy teoretikus keretet, s ezzel végre betölt egy eddig jórészt üresen tátongó helyet a kortárs magyar irodalom- és kultúratudományi diskurzusban.

(Budapest, Balassi Kiadó, 2015, 360 oldal, 3200 Ft)